

**QUTADG‘U BILIG‘ ASARIDAGI DINIY-MA‘RIFIY ARABIY
LEKSIKANI SEMANTIK-FUNKSIONAL TAHLILI****Azimova Shoxsanam***Oriental Universiteti arab tili lingvistikasi
yo‘nalishi ikkinchi bosqich magistranti.*

Anotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning XI asr turkiy adabiyotining nodir namunasi bo‘lgan “Qutadg‘u bilig‘” asaridagi diniy-ma‘rifiy arabiy leksikaning semantik xususiyatlari va funksional roli tadqiq etiladi. Asarda qo‘llangan arabiy kelib chiqishga ega leksik birliklar semantik guruhlariga ajratilib, ularning ma‘no tarkibi, matndagi vazifasi hamda muallifning g‘oyaviy-badiiy maqsadini ifodalashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, semantik va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “Qutadg‘u bilig‘”dagi arabiy leksika asosan ilm-ma‘rifat, axloq, din, falsafa, davlat boshqaruvi va inson kamoloti bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Arabiy so‘zlar muallif tomonidan nafaqat nominativ birlik sifatida, balki muayyan ma‘naviy va madaniy mazmunni ifodalovchi vosita sifatida ham qo‘llangan. Ular orqali adolat, ilm, aql, fazilat, qanoat, hikmat kabi asosiy konseptlar yoritilib, asarning didaktik va falsafiy yo‘nalishi kuchaytirilgan.

Shuningdek, maqolada arabiy leksikaning turkiy til tizimiga moslashuvi, semantik taraqqiyoti va ayrim birliklarning zamonaviy o‘zbek tilida saqlanib qolish holatlari ham ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari “Qutadg‘u bilig‘” tilining leksik tarkibini chuqurroq yoritish, turkiy va arab til qatlamlari o‘rtasidagi lingvomadaniy aloqalarni aniqlash hamda o‘rta asr turkiy yozma yodgorliklari leksikasini o‘rganishga oid ilmiy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: leksik birliklar, semantik guruhlar, adolat, ilm, aql, fazilat, qanoat, hikmat, diniy, ma‘rifiy, falsafiy ilm-ma‘rifat.

KIRISH

O‘rta asr turkiy yozma yodgorliklari leksik tarkibini o‘rganish tarixiy leksikologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, turkiy tillarning boshqa tillar bilan ko‘p asrlik aloqalari natijasida shakllangan o‘zlashma qatlamlarni tadqiq etish til taraqqiyotining ichki va tashqi omillarini aniqlash imkonini beradi. Bu jihatdan arabiy leksika alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Arab tilining islom dini, ilm-fan va madaniyat bilan uzviy bog‘liqligi sababli uning leksik birliklari Markaziy Osiyo xalqlari tillariga faol kirib kelgan va uzoq tarixiy davr davomida turkiy tillarning lug‘at tarkibida muhim o‘rin egallab kelgan. Turkiy tillardagi arabiy leksikaning shakllanish jarayoni IX–XII asrlarda, ayniqsa, Qoraxoniylar davrida yanada faollashdi. Islomning

davlat dini sifatida mustahkamlanishi, diniy ta'lim tizimining rivojlanishi, madrasalar faoliyatining kengayishi hamda arab tilining ilmiy va diniy nufuzga ega bo'lishi natijasida turkiy tillarga ko'plab yangi tushunchalar kirib keldi. Ushbu tushunchalarning asosiy qismini diniy, ma'rifiy, falsafiy va axloqiy mazmundagi birliklar tashkil etdi. Natijada arabiy leksika nafaqat lug'at tarkibini boyitdi, balki turkiy xalqlarning dunyoqarashi va ma'naviy tafakkurini ifodalovchi muhim vositaga aylandi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari arabiy leksikaning o'rta asr turkiy adabiy tilidagi holatini o'rganish uchun eng muhim manbalardan biridir. Asarda arabiy kelib chiqishga ega bo'lgan ko'plab leksik birliklar uchraydi. Ularning muhim qismini diniy-ma'rifiy xarakterdagi so'zlar tashkil qiladi. Mazkur birliklar ilm, hikmat, aql, adolat, fazilat, qanoat, sabr, taqvo, ibodat, ma'rifat kabi konseptlarni ifodalash orqali asarning g'oyaviy mazmunini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Ushbu leksik birliklar matnda oddiy nominativ vazifani bajarish bilan cheklanmay, muallifning axloqiy-falsafiy qarashlarini ifodalovchi semantik markaz sifatida ham xizmat qiladi. Arabiy leksikani tadqiq etishda uning kelib chiqishi yoki etimologiyasini aniqlash muhim bo'lsa-da, masalaning semantik tomoni bundan kam ahamiyatga ega emas. Chunki o'zlashgan birliklar yangi til tizimiga kirgach, ma'no jihatidan kengayish, torayish, ixtisoslashish yoki funksional qayta taqsimlanish kabi jarayonlarni boshdan kechiradi. Shu sababli "Qutadg'u bilig"dagi arabiy leksikani semantik nuqtai nazardan o'rganish ushbu birliklarning asar tilidagi haqiqiy o'rnini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, diniy-ma'rifiy mazmundagi birliklarning qanday semantik guruhlarni tashkil etishi, qaysi konseptlar atrofida birlashishi va matnda qanday funksional yuklama bajarishi masalalari alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Tarixiy leksikologiyaga oid tadqiqotlarda "Qutadg'u bilig" tilining umumiy leksik tarkibi, o'zlashma qatlamlari hamda arabiy va forsiy birliklarning etimologik manbalari ma'lum darajada o'rganilgan. Biroq diniy-ma'rifiy arabiy leksikaning semantik tizimi, uning konseptual tuzilishi hamda asar mazmunini shakllantirishdagi funksional roli masalasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi. "Qutadg'u bilig"dagi diniy-ma'rifiy arabiy leksikani semantik va funksional jihatdan tahlil qilish nafaqat asar tilining leksik xususiyatlarini aniqlash, balki o'rta asr turkiy adabiy tilida arabiy qatlamning tutgan o'rnini baholash, arabiy o'zlashmalarning ma'no taraqqiyotini yoritish hamda turkiy va arab tillari o'rtasidagi lingvomadaniy aloqalarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

TADQIQOTNING MAQSADI, OBYEKTI VA PREDMETI

Maqolaning maqsadi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida uchraydigan diniy-ma’rifiy arabiy leksikaning semantik tarkibini o‘rganish, ularning mazmuniy guruhlarini aniqlash hamda asar tilidagi vazifalarini tavsiflashdan iborat.

Mazkur maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi:

- asar tarkibidagi diniy-ma’rifiy arabiy leksik birliklarni aniqlash va ularning umumiy tarkibini tavsiflash;
- arabiy leksikani ilm-ma’rifat, axloq, din, falsafa va davlat boshqaruvi bilan bog‘liq mazmuniy guruhlariga ajratish;
- arabiy birliklarning leksik ma’nolari va semantik xususiyatlarini tahlil qilish;
- ayrim birliklarda kuzatiladigan ma’no kengayishi, ma’no torayishi va ma’no ixtisoslashuvi holatlarini aniqlash;
- arabiy va turkiy qatlamga mansub ayrim birliklar o‘rtasidagi ma’noviy munosabatlarni ko‘rsatish;
- diniy-ma’rifiy arabiy leksikaning asar g‘oyaviy mazmunini ifodalashdagi o‘rnini yoritish.

Tadqiqot obyekti sifatida “Qutadg‘u bilig” asarining leksik tarkibi olindi.

Tadqiqot predmetini esa asarda uchraydigan diniy-ma’rifiy arabiy leksika, ularning semantik xususiyatlari, mazmuniy guruhlar va qo‘llanish jihatlari tashkil etadi.

TADQIQOT METODLARI

Maqolada qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun tarixiy-lingvistik, tavsifiy, semantik hamda qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Tarixiy-lingvistik metod yordamida "Qutadg'u bilig" asarida uchraydigan diniy-ma'rifiy arabiy leksikaning shakllanish omillari va turkiy til tizimiga kirib kelish jarayonlari o'rganildi. Ushbu metod arabiy birliklarning tarixiy taraqqiyoti va o'rta asr turkiy adabiy tilidagi o'rnini aniqlash imkonini berdi.

Tavsifiy metod asosida asardagi arabiy leksik birliklar yig'ildi, tizimlashtirildi va tematik guruhlariga ajratildi. Semantik tahlil orqali arabiy birliklarning ma'no xususiyatlari, semantik maydonlari hamda matndagi konseptual yuklamasi o'rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida ayrim arabiy leksik birliklarning "Qutadg'u bilig"dagi ma'nolari zamonaviy o'zbek tilidagi qo'llanish holati bilan solishtirildi. Bu esa ayrim birliklarda kuzatilgan semantik barqarorlik va semantik o'zgarishlarni aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqot davomida leksik-semantik tasniflash usulidan foydalanilib, diniy-ma'rifiy arabiy leksika mazmuniy yaqinligiga ko'ra alohida guruhlariga ajratildi hamda ularning funksional vazifalari matn tarkibida tahlil qilindi.

1. QUTADG‘U BILIGDAGI DINIY-MA‘RIFIY ARABIY LEKSIKANING MAZMUNIY-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari leksik tarkibida arabiy kelib chiqishga ega bo‘lgan birliklar muhim o‘rin egallaydi. Asardagi arabiy leksika bir xil mazmun doirasida cheklanib qolmaydi, balki ilm-ma‘rifat, axloq, din, davlat boshqaruvi va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalashda faol ishtirok etadi. Ayniqsa, diniy-ma‘rifiy arabiy birliklar muallifning inson kamoloti, bilim, adolat, qanoat va ma‘naviy poklik haqidagi qarashlarini ifodalashda muhim leksik vosita vazifasini bajaradi.

Mazkur bobda “Qutadg‘u bilig”dagi diniy-ma‘rifiy arabiy leksika mazmuniy-semantik guruhlar asosida tahlil qilinadi. Tahlil uchun asarda faol uchraydigan ilm, aql, hikmat, ma‘rifat, zakovat, adolat, fazilat, sabr, qanoat, hurmat, saxovat, din, ibodat, duo, taqvo, ulamo, oxirat, halol, harom, davlat, vazir, hukm, amir, raiyat kabi birliklar asos qilib olindi. Ushbu birliklarni mazmuniy jihatdan to‘rt asosiy guruhga ajratish mumkin: ilm-ma‘rifat bilan bog‘liq birliklar, axloqiy mazmundagi birliklar, diniy tushunchalarni ifodalovchi birliklar hamda davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotga oid birliklar.

Jadval 1. Diniy-ma‘rifiy arabiy leksikaning mazmuniy guruhlari

Mazmuniy guruh	Arabiy birliklar	Asardagi umumiy vazifasi
Ilm-ma‘rifat	ilm, aql, hikmat, ma‘rifat, zakovat	Bilim, tafakkur, donolik va inson kamolotini ifodalash
Axloq	adolat, fazilat, sabr, qanoat, hurmat, saxovat	Komil inson qiyofasi va axloqiy mezonlarni yoritish
Diniy tushunchalar	din, ibodat, duo, taqvo, ulamo, oxirat, halol, harom	Diniy e‘tiqod, ma‘naviy poklik va javobgarlik g‘oyasini ifodalash
Davlat boshqaruvi	davlat, vazir, hukm, amir, raiyat	Adolatli boshqaruv, hokimiyat va xalq munosabatlarini yoritish

Ilm-ma‘rifat bilan bog‘liq arabiy birliklar asardagi eng muhim leksik qatlamlardan biridir. “Ilm” leksemasi arab tilidagi “ilm” so‘zidan o‘zlashgan bo‘lib, bilim, anglash va o‘rganish natijasida hosil bo‘lgan ma‘lumot ma‘nolarini bildiradi. “Qutadg‘u bilig”da ilm oddiy bilim ma‘nosidan kengroq mazmunda qo‘llanadi. U insonni jaholatdan ajratuvchi, jamiyatda uning qadrini belgilovchi va uni ma‘naviy kamolotga eltuvchi vosita sifatida talqin qilinadi. “Aql” leksemasi insonning fikrlash, farqlash va to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Asarda aql ilm bilan uzviy bog‘liq holda keladi. Ilm insonni bilimli qilsa, aql shu bilimdan to‘g‘ri foydalanish imkonini beradi. Shu sababli “Qutadg‘u bilig”da bilim va aql bir-birini to‘ldiruvchi

tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi. "Hikmat" leksemasi ilm va aqldan farqli ravishda chuqur donolik, hayotiy tajriba va oqilona xulosa ma'nolarini bildiradi. Ilm o'rganilgan bilimni anglatadi, hikmat shu bilimning hayotda to'g'ri qo'llanishini anglatadi. Demak, hikmat asarda ilmning amaliy va axloqiy natijasi sifatida namoyon bo'ladi. "Ma'rifat" leksemasi bilish, anglash, tushunish ma'nolarini bildiradi. Ushbu birlik asarda insonning ichki yuksalishi, fikriy ochilishi va ma'naviy yetukligi bilan bog'liq holda qo'llanadi. "Zakovat" esa zehn, farosat va tez anglash qobiliyatini ifodalaydi. Bu birliklar birgalikda ilmiy-ma'rifiy semantik maydonni hosil qiladi.

Axloqiy mazmundagi arabiy leksika "Qutadg'u bilig"ning didaktik yo'nalishini belgilovchi asosiy qatlamlardan biridir. Bu guruhdagi birliklar inson xulqi, ruhiy yetukligi, jamiyatlardagi o'rni va boshqalar bilan munosabatini ifodalaydi.

"Adolat" leksemasi arab tilidagi "adl" asosiga borib taqaladi. Asarda adolat ikki yo'nalishda qo'llanadi: birinchidan, insoniy fazilat sifatida; ikkinchidan, davlat boshqaruvining asosiy sharti sifatida. Shu bois adolat leksemasi faqat axloqiy tushuncha emas, balki siyosiy-ijtimoiy mazmunga ham ega. "Fazilat" leksemasi yuksak insoniy sifat, ma'naviy ustunlik va ijobiy xulq-atvor ma'nolarini bildiradi. Asarda fazilat alohida bir sifatni emas, balki ilm, aql, sabr, qanoat, saxovat kabi ijobiy xususiyatlarning umumiy nomini ifodalaydi.

"Sabr" va "qanoat" leksemalari insonning ichki ruhiy holati bilan bog'liq. Sabr qiyinchiliklarga bardosh berish, o'zini tutish, shoshilmaslik ma'nolarini anglatadi, qanoat nafsni tiyish, boriga rozi bo'lish va me'yorni saqlash ma'nolarini bildiradi. Bu ikki birlik asarda insonni ichki beqarorlikdan saqlovchi axloqiy mezon sifatida ko'rinadi. "Hurmat" va "saxovat" leksemalari ijtimoiy munosabatlar doirasida qo'llanadi. Hurmat insonlar o'rtasidagi ehtirom va izzatni bildirsa, saxovat ochiqko'ngillik, bag'rikenglik va boshqalarga yaxshilik qilish ma'nolarini ifodalaydi. Mazkur birliklar komil insonning jamiyat bilan munosabatini ko'rsatuvchi muhim leksik vositalardir. Diniy tushunchalarni ifodalovchi arabiy birliklar asarning ma'naviy asosini shakllantiradi. Bu guruhga kiruvchi "din", "ibodat", "duo", "taqvo", "ulamo", "oxirat", "halol", "harom" leksemalari islomiy dunyoqarash, axloqiy poklik va insonning Yaratgan oldidagi mas'uliyatini ifodalaydi. "Din" leksemasi e'tiqod va diniy yo'l ma'nosida qo'llanadi. Asarda din inson hayotini tartibga soluvchi ma'naviy mezon sifatida namoyon bo'ladi. "Ibodot" bandalik, toat va Yaratganga bo'lgan itoatni bildiradi. "Duo" esa iltijo, ezgu tilak va ma'naviy umid ma'nosida qo'llanadi. "Taqvo" leksemasi diniy poklik, gunohdan saqlanish va ichki mas'uliyat ma'nolarini bildiradi. Ushbu birlik axloqiy leksika bilan ham yaqin aloqada turadi, chunki taqvo faqat diniy e'tiqod emas, balki inson xulqining pokligini ham bildiradi. "Halol" va "harom" leksemalari esa inson faoliyatining diniy-axloqiy chegaralarini belgilaydi. "Ulamo" leksemasi ilm egalari, diniy bilimdonlar ma'nosini bildiradi. Bu birlik ilm-ma'rifat guruhi bilan ham aloqador, chunki asarda diniy bilim va umumiy bilim bir-biridan

keskin ajratilmaydi. “Oxirat” leksemasi esa inson amallari uchun javobgarlik g‘oyasini ifodalaydi. Davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayot bilan bog‘liq arabiy birliklar “Qutadg‘u bilig”ning siyosiy-didaktik mazmunini yoritadi. Bu guruhga “davlat”, “vazir”, “hukm”, “amir”, “raiya” kabi leksemalar kiradi. “Davlat” leksemasi asarda faqat mamlakat yoki hokimiyat ma’nosida emas, balki saodat, baxt va barqarorlik ma’nolari bilan ham bog‘liq holda qo‘llanadi. Shu jihatdan uning ma’nosi hozirgi o‘zbek tilidagi “davlat” so‘ziga nisbatan kengroq. “Vazir” leksemasi hukmdorning maslahatchisi, davlat ishlarini yurituvchi shaxs ma’nosini bildiradi. “Hukm” qaror, boshqaruv va tartib ma’nolarida qo‘llanadi. “Amir” rahbar, boshliq ma’nosini anglatadi, “raiya” xalq va fuqarolarni bildiradi.

Bu guruhdagi birliklar asarda adolatli boshqaruv g‘oyasini ifodalashga xizmat qiladi. Muallif davlatning mustahkamligini hukmdorning adolati, vazirning donoligi va xalqning farovonligi bilan bog‘laydi. Shu sababli davlat boshqaruvi bilan bog‘liq arabiy leksika axloqiy va ma’rifiy mazmundagi birliklar bilan uzviy aloqada qo‘llanadi.

Jadval 2. Arabiy birliklarning semantik tavsifi

Arabiy birlik	Guruh	Asardagi asosiy ma’nosi	Kengaygan ma’nosi
ilm	Ilm-ma’rifat	bilim	inson kamoloti
aql	Ilm-ma’rifat	tafakkur	to‘g‘ri boshqaruv va to‘g‘ri qaror
hikmat	Ilm-ma’rifat	donolik	hayotiy tajriba
adolat	Axloq / davlat	haqqoniylik	boshqaruv tamoyili
qanoat	Axloq	boriga rozi bo‘lish	ruhiy yetuklik
taqvo	Diniy	poklik	axloqiy mas’uliyat
davlat	Davlat boshqaruvi	hokimiyat	saodat, farovonlik
vazir	Davlat boshqaruvi	maslahatchi	dono boshqaruvchi yordamchisi

Qutadg‘u biligdagi diniy-ma’rifiy arabiy leksikaning mazmuniy guruhlari

Tanlangan arabiy birliklarning mazmuniy guruhlar bo'yicha ulushi.

Qutadg'u bilig'dagi diniy-ma'rifiy arabiy leksikaning mazmuniy guruhlari

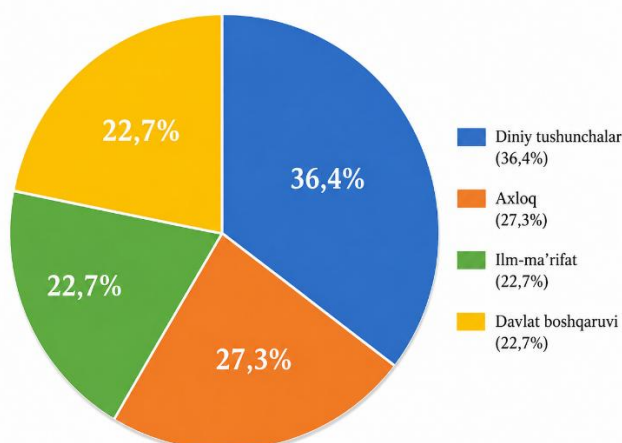

Diagramma 1. "Qutadg'u bilig"dagi diniy-ma'rifiy arabiy leksikaning mazmuniy guruhlar bo'yicha taqsimlanishi.

Jadval 3. Tanlangan birliklarning guruhlar bo'yicha taqsimlanishi

Guruh	Ko'rsatkich
Ilm-ma'rifat	5
Axloq	6
Diniy tushunchalar	8
Davlat boshqaruvi	5

Mazkur ko'rsatkichlardan ko'rinadiki, tanlangan birliklar orasida diniy tushunchalarni ifodalovchi arabiy leksika nisbatan ko'proq o'rin egallaydi. Bu holat asarning islomiy-ma'naviy mazmuni bilan bog'liq. Axloqiy birliklarning ham faol qatlam sifatida namoyon bo'lishi "Qutadg'u bilig"ning didaktik xarakterini ko'rsatadi. Ilm-ma'rifat va davlat boshqaruvi bilan bog'liq birliklar esa asarda bilim, aql va adolatli boshqaruv g'oyalarining o'zaro bog'liqligini namoyon etadi.

"Qutadg'u bilig"dagi diniy-ma'rifiy arabiy leksika oddiy o'zlashma so'zlar yig'indisi emas, balki muayyan mazmuniy tizimni tashkil etadi. Ilm-ma'rifatga oid birliklar insonning aqliy kamolotini, axloqiy birliklar ma'naviy yetukligini, diniy leksemalar e'tiqodiy qarashlarini, davlat boshqaruvi bilan bog'liq birliklar esa jamiyat va hokimiyat haqidagi tasavvurlarni ifodalaydi. Bu guruhlarining o'zaro bog'liqligi asarda komil inson, adolatli jamiyat va ma'naviy barkamollik g'oyalarini ifodalashga xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llangan diniy-ma‘rifiy arabiy leksikaning semantik va funksional xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlandi. Tadqiqot natijalari asarda arabiy kelib chiqishga ega bo‘lgan diniy-ma‘rifiy birliklar muallifning g‘oyaviy-falsafiy qarashlarini ifodalovchi muhim leksik qatlamlardan biri ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida “Qutadg‘u bilig” tarkibida uchraydigan diniy-ma‘rifiy xarakterdagi arabiy leksik birliklar aniqlanib, ular mazmuniy jihatdan ilm-ma‘rifat, axloq, diniy tushunchalar hamda davlat boshqaruvi bilan bog‘liq tematik-semantik guruhlariga ajratildi. Ushbu tasnif arabiy leksikaning asar mazmunida tizimli ravishda qo‘llanganligini va muayyan g‘oyaviy vazifalarni bajarganligini ko‘rsatdi.

Tahlillar natijasida ilm, aql, hikmat, ma‘rifat va zakovat kabi birliklar insonning aqliy va ma‘naviy kamolotini ifodalovchi asosiy tushunchalar ekanligi aniqlandi. Adolat, fazilat, sabr, qanoat va saxovat kabi leksemalar komil inson konsepsiyasining shakllanishida muhim o‘rin tutishi kuzatildi. Din, ibodat, duo, taqvo, oxirat, halol va harom kabi birliklar esa asarning islomiy-ma‘naviy mazmunini yoritishda faol qatnashgan. Davlat, vazir, hukm, amir va raiyat kabi leksemalar orqali muallif adolatli boshqaruv va jamiyat tuzilishi haqidagi qarashlarini ifodalagan.

Semantik tahlil ayrim arabiy birliklarning asar matnida ko‘p qatlamli ma‘nolarda qo‘llanganligini ko‘rsatdi. Xususan, adolat leksemasi bir vaqtning o‘zida ham axloqiy fazilat, ham davlat boshqaruvining asosiy tamoyili sifatida namoyon bo‘ladi. Davlat leksemasi esa siyosiy hokimiyat bilan bir qatorda saodat va farovonlik ma‘nolarini ham ifodalaydi. Ilm, hikmat va aql kabi birliklar muallifning komil inson haqidagi falsafiy qarashlarini ifodalovchi tayanch tushunchalar sifatida qo‘llangan. Bu holat asarda semantik kengayish va konseptual ma‘no hosil qilish jarayonlari mavjudligini ko‘rsatadi.

Arabiy leksikaning asar g‘oyaviy-badiiy tizimidagi funksional vazifalari ham aniqlandi. Arabiy birliklar ma‘rifiy, axloqiy, diniy va ijtimoiy-siyosiy funksiyalarni bajarib, asarning didaktik mazmunini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Muallif aynan ushbu leksik qatlam yordamida ilm va tafakkur, adolatli boshqaruv, ma‘naviy poklik hamda komil inson haqidagi qarashlarini badiiy-falsafiy darajada ifodalagan.

Qiyosiy tahlil ayrim arabiy birliklarning zamonaviy o‘zbek tilidagi ma‘nolari bilan “Qutadg‘u bilig”dagi qo‘llanishi o‘rtasida muayyan tafovutlar mavjudligini ko‘rsatdi. Jumladan, davlat leksemasi asarda “saodat” va “farovonlik” ma‘nolarini ham ifodalagan bo‘lsa, zamonaviy o‘zbek tilida asosan siyosiy-hududiy birlik ma‘nosida qo‘llanadi. Shuningdek, hikmat, qanoat va adolat kabi birliklarning semantik hajmi ham tarixiy taraqqiyot jarayonida ma‘lum darajada torayganligi kuzatildi.

Tadqiqot oldiga qo‘yilgan barcha vazifalar amalga oshirildi va “Qutadg‘u bilig”dagi diniy-ma‘rifiy arabiy leksika asarning ma‘rifiy, axloqiy, diniy hamda

ijtimoiy-siyosiy mazmunini shakllantiruvchi muhim leksik qatlamlardan biri ekanligi asoslandi. Tadqiqot natijalari XI asr turkiy adabiy tilining leksik tarkibini, arabiy o'zlashmalarining semantik taraqqiyotini hamda turkiy-arab til-madaniy aloqalarining tarixiy xususiyatlarini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
2. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
4. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2006.
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2002.
7. Karimov B. Qutadg'u bilig va turkiy adabiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019.